

Олексій Замуруйцев

Система початкової освіти у німецьких поселеннях Таврійської губернії в середині XIX – на початку XX ст.

У статті розглядаються роль, особливості розвитку та загальні риси початкової освіти у німецьких колоніях Таврійської губернії пореформеного часу.

In the article the role and features of the common features of primary education in the German colonies Taurian Province of post-reform time are discussed.

Німецькі поселення Півдня сучасної України відіграли важливу роль у загальному економічному піднесенні цього регіону у пореформений період. Але заслуги німецьких колоністів не вичерпувалися лише економічною сферою. Ними була створена досить ефективна освітня система, яка в значній мірі стимулювала їх успіхи в різних галузях економіки, зокрема у аграрному секторі. Саме це, на наш погляд визначає актуальність обраної теми статті.

Її мета полягає у розкритті ролі освіти в духовному житті німецьких поселень Таврійської губернії того часу та порівнянні їх освітнього рівня з іншими групами населення цього регіону.

Серед сучасних досліджень з обраної тематики, можна відзначити роботи І.П. Задерейчука та С.І. Бобильової, які розглядають окремі загальні аспекти цієї проблеми на прикладі всього Півдня України [1; 4].

Німецькі переселенці, котрі прибували до Росії з-за кордону, переносили зі своїх країн освітні традиції, сформовані значною мірою ще в добу реформації, на інше чуже підґрунтя. Не випадково школи, які виникали тут, багато в чому наслідували аналогічні навчальні заклади тогочасної Німеччини.

Німецькі колоністи, незалежно від своєї приналежності до різних релігійних концесій, розглядали освіту, як важливий і невіддільний складник релігійного виховання молоді. Отже, навчання було

обов'язковим. Основу його становив релігійний аспект, що реалізувався здебільшого як проповіді пасторів і духовних старійшин [12, с. 201].

Перші німецькі школи виникли з появою перших колоній. На початковому етапі свого функціонування вони характеризувалися низьким освітнім рівнем. У багатьох випадках це були так звані приватні або домашні школи, що являли собою звичайні садиби, господарі яких, окрім своїх основних занять, навчали дітей інших колоністів писати, лічити тощо. Разом з тим, у поселеннях поступово зростала кількість початкових громадських шкіл, на яких вже в першій половині XIX ст. базувалася колоністська освіта. Така ситуація з освітньою справою у переселенців, зокрема німців, різко контрастувала з ситуацією у інших категорій селян, у яких освіта тривалий час майже не розвивалася. Саме тому до середини XIX ст. основну частину сільських початкових шкіл у регіоні становили німецькі навчальні заклади. Так, у Таврійській губернії у 1871 р. з 200 початкових шкіл, що функціонували на той час, 114 (57 %) належали німцям і меконітам [17, с. 3]. Виражають також цифри, що виражають співвідношення між кількістю учнів і загальною кількістю різних груп населення. У Мелітопольському повіті, наприклад, у 1866 р. згадане співвідношення становило у колоністів – 1 учень на 4,5 дорослих, у інших категорій селян – 1 учень на 57 дорослих (тоб-

то приблизно в 12,5 разів більше) [10, с. 3-4].

Дещо іншу картину можна спостерігати на початку ХХ ст. Порівняно з попереднім періодом загальна ситуація розвитку початкової освіти значно поліпшилася, насамперед, завдяки діяльності земств. Так, наприклад, у згаданій вище Таврійській губернії загальна кількість початкових шкіл усіх розрядів у 1903 р. зросла з 200 до 1402 (тобто у 7 разів) порівняно з 1871 р. Проте переважну більшість їх відтепер становили земські школи – 470 (або 33,5 %). Кількість німецьких шкіл за цей час також зросла з 114 до 291 (тобто у 2,5 рази), але їх загальний відсоток значно зменшився – з 57 % у 1871 р. до 20,7 % у 1903 р. [14, с. 2-3].

Така ситуація, на наш погляд, пояснюється досить швидким поширенням освітньої справи серед інших категорій населення, чому сприяла активна діяльність у цьому напрямку місцевих земств.

Німецькі школи до 1871 р. підпорядковувалися загальній системі колоністського управління. Після ліквідації останньої, у період з 1871 до 1881 р., школами відало управління місцевих органів міністерства Державного майна. Проте, на думку деяких дослідників, зокрема С.Д. Бондаря, у той час контроль згаданих вище органів управління у сфері освіти в німецьких і менонітських колоніях мав лише формальний характер і фактично урядового нагляду не мав [2, с. 74].

Фактичне управління освітою в німецьких поселеннях того періоду здійснювало колоністське духівництво. Саме воно тривалий час визначало зовнішнє обличчя освіти й основні напрямки її розвитку. На думку духівництва, головним завданням школи мало бути релігійне виховання молоді. Одержанню наукових

і практичних знань надавалося дуже мало уваги. Це зумовлювало досить консервативний характер самого навчання. Ортодоксально налаштоване духівництво надто негативно сприймало будь-які спроби розширення практичного боку навчання, оскільки вважало, що це стане на заваді головному завданню – релігійному вихованню молоді. Через побоювання можливої подальшої русифікації німецьких колоністів, не менший опір викликали й намагання уряду запровадити навчання російської мови [2, с. 50-56].

Така ситуація поліпшується лише на початку 80-х років ХІХ ст., коли німецькі школи перепідпорядковуються Міністерству народної освіти і переходять в управління місцевих органів навчального нагляду. Зміни в адміністративному управлінні зумовили певні зрушення у системі колоністської освіти. Зокрема робляться спроби розширити загальну шкільну програму, наблизити її до аналогічних програм загальноросійських початкових шкіл різних категорій. До навчального процесу запроваджується російська мова, а з кінця 80-х років нею викладаються всі основні дисципліни, окрім Закону Божого та німецької мови [11, с. 73].

Згідно з офіційними документами, вже у 80-х рр. російська мова викладалася у більшості німецьких шкіл. Проте можливості для цього були не скрізь. Наприклад, у колоніях Нейгофнунської волості Бердянського повіту певний час учні старших класів були змушені вивчати російську мову в земських школах сусідніх з ними російських поселень [11, с. 332]. Рівень викладання російської мови в німецьких школах, незважаючи на активну підтримку уряду, часто залишався невисоким і мав формальний характер. Непрямим підтвердженням

цього є статистичні дані по Таврійській губернії за 1897 рік. Згідно з ними, лише 48 % німецьких колоністів могли читати і писати по-російськи [13, с. 60-61].

Переважає більшість німецьких початкових шкіл – це однокласні навчальні заклади, які найчастіше мали 2-3 відділення з певною навчальною програмою. За своїм освітнім рівнем вони наближалися до земських і громадських шкіл. Частина німецьких шкіл не мала таких відділень і являла собою типові школи грамотності. Проте їх у німців було відносно небагато. Наприклад, згідно з даними 1897-1898 рр. у Мелітопольському повіті нараховувалося 55 початкових німецьких шкіл, серед яких лише 6 були школами грамотності [10, с. 163-164].

Тривалість навчання у німецьких школах становила в середньому 6-7 років. Для початкових шкіл інших категорій (земських, міських, міністерських) цей показник дорівнював 3-4 роки. Німці розпочинали навчання дещо раніше за інші групи населення – з 7 років (у земських і парафіяльних школах, наприклад, навчання розпочиналося з 8-9 років). Закінчували шкільне навчання німці в середньому в 13-14 років, тобто пізніше, ніж в інших школах, де середній вік «випускників» становив 12 років [12, с. 23].

Завершивши термін навчання, протестанти й католики складали окремі, здебільшого формальний, екзамен, метою якого було отримання від учителя спеціального дозволу, за яким учень допускався до сповіді й причастя [3, с. 71].

Навчання в німецьких школах було змішаним і охоплювало як хлопчиків так і дівчат. За цим показником німці тривалий час вигідно відрізнялися від інших категорій населення. Інакше кажучи, рівень охоплення початковою освітою дівчат у німецьких колоніях був набагато вищим, ніж у багатьох інших групах на-

селення регіону. Як уже зазначалося, система початкового навчання фактично охоплювала основну масу дітей у німецьких колоніях. За свідченнями дослідників того часу, школу не відвідували лише діти найбідніших колоністів, які не могли оплачувати навчання. Проте й у цьому випадку вони одержували домашню освіту від своїх батьків [2, с. 46].

Одним із важливих засобів розвитку освіти стало її фінансування, в основі якого – кошти, що їх виділяли власне колоністські громади. Обсяг фінансування найчастіше був дуже великим і становив вагомий відсоток у загальній сумі, що виділялася на підтримку й розвиток початкових шкіл у регіоні. Це, зокрема, підтверджують і статистичні дані по Таврійській губернії за 1886 - 1887 рр. Згідно з ними, німецьким колоністам, які становили лише 6,8% населення губернії, належали 47,3% сільських початкових шкіл південного регіону. На їх утримання німці та меноніти виділяли 49% від загальної суми коштів, що надавалися сільськими громадами на підтримку народної освіти в губернії. Тож в освітній галузі колоністи, безсумнівно, були лідерами, що й підтверджують наведені вище показники [17, с. 25].

Проте в процесі розвитку загальної системи початкової освіти в південних регіонах України ця ситуація поступово змінювалася. Питома вага витрат на навчання в колоністських волостях, порівняно з аналогічними показниками витрат на освіту в губерніях, неухильно знижувалася [13, с. 79, 82-88]. Цю тенденцію простежується на прикладі колоній Мелітопольського повіту. Земські документи того часу свідчать, що на території повіту в 1897 - 1899 рр. нараховувалося 288 народних училищ, серед яких німецьких шкіл – 56 (або 19,4%). У 1897 р. земства витратили на їх утримання

168.268 крб. 58 коп., частка коштів німців у загальній сумі становила 37.589 крб. 74 коп. (або 22,3%) [8, с. 164-165]. У 1900 році загальна сума витрат на освіту в повіті вже дорівнювала 220.053 крб., тобто зросла на 23,6%, проте питома вага колоністських шкіл у цій сумі зменшилася до 19,6% [7, с. 179], а у 1903 р. становила лише 11,4% від загального показника по повіту [6, с. 175].

У той же час питома вага витрат, що виділялися на освіту в німецьких волостях, була значно вищою, ніж у російських та українських селах. Так, наприклад, у Мелітопольському повіті цей показник у 1900 р. по Пришибській та Ейгенфельдській волості становив – 23,7% та 26,6% відповідно, при середньому показникові по повіту – 16% [7, с. 179].

Витрати на утримування початкових колоністських шкіл покривалися за рахунок двох основних джерел фінансування – громадського податку й сплати за навчання. Громадський податок, який стягувався з усіх колоністських господарств, був основною частиною суми, що виділялася на підтримку освіти. Ця сума залежала від розмірів господарства. У деяких німецьких поселеннях збирання громадських коштів на освіту відбувалося з урахуванням кількості працівників у кожному господарстві або ж сплачувані суми розподілялися між батьками дітей, які відвідували школу. Таким чином, стягування коштів на освіту в німців було дуже різноманітним, проте в усіх випадках – це приватні збори з окремих господарств [3, с. 51].

На відміну від інших груп населення, наприклад, болгар, у німців на той час земства не відігравали помітної ролі у сфері освіти. Проте в окремих регіонах щодо цього були деякі розбіжності. Так, декілька шкіл у німецьких колоніях Ней-

гофнунської волості Бердянського повіту зараховувалися, згідно з тогочасними документами, до земських шкіл і перебували на утриманні земств. До них, зокрема належали школи в німецьких колоніях Гиршау, Нейштуртгардт, Нейгофнунг, Нейгофнунгсталь, Розенфельд і Руднервейде [11, с. 441].

Окремою невеликою групою навчальних закладів у німецьких поселеннях були так звані центральні училища. Їх поява зумовлювалася тим, що німці відчували гостру потребу в кваліфікованих учительських кадрах для колоністських шкіл. Допомогти у розв'язанні цієї проблеми повинні були училища, але цим їх функції не обмежувалися. Окрім учителів, вони готували молодші кадри для місцевої колоністської адміністрації. Таким чином, центральні училища являли собою своєрідні учительські семінарії, які за своїм складом і обсягом навчальної програми наближалися до тричотирикласних міських училищ. На відміну від початкових шкіл, центральні училища мали розширену програму. Вона, зокрема, складалася з Закону Божого, російської і німецької мов, історії, географії, арифметики, природничих наук, фізики, педагогіки, креслення, а в окремих випадках – з алгебри та геометрії. З 1888 р. навчання в цих училищах, за винятком Закону Божого й німецької мови велось російською мовою. Викладацький склад був, як правило, таким: два законовчителі – лютеранин і католик, 1-2 викладачі, які були зобов'язані мати звання не нижче домашнього або повітового вчителя. Навчання в таких освітніх закладах було платним, вік учнів – від 14 до 20 років [15, с. 83-84].

Уряд, маючи потребу в місцевих кадрах, які володіли б російською мовою, всіляко сприяв розвиткові таких училищ. Певною мірою вони розгляда-

лися як альтернатива невдалій урядовій політиці щодо відкриття початкових російських шкіл у німецьких колоніях. Коли з'являються земства, вони починають опікуватися центральними училищами і беруть на себе значну частину витрат на їх утримання. Наприклад, на початку ХХ століття в Мелітопольському повіті земства щорічно виділяли на утримання центрального училища в селищі Пришиб 750 крб. [9, с. 385].

Загальна кількість центральних училищ була відносно невеликою. Наприклад, у Таврійській губернії на середину 80-х років ХІХ ст. їх нараховувалося лише 5 [17, с. 16].

Значення таких навчальних закладів, незважаючи на їх невелику кількість, важко переоцінити з огляду на загальну систему колоністської освіти. Випускники центральних училищ становили основний кістяк вчительського складу німецьких початкових шкіл. Про це свідчать статистичні дані за 1886 - 1887 рр. по Таврійській губернії. Згідно з ними, за рівнем отриманої освіти викладацький склад у німецьких школах був таким (у відсотках): випускники центральних училищ – 51,1%; ті, хто закінчив курс середніх навчальних закладів – 7,4%; ті, хто отримав домашню освіту – 15,8%; ті, хто склали екзамен на свідоцтва народних учителів – 25,7% [14, с. 73].

Отже, німецькі початкові сільські школи й центральні училища були основним підґрунтям для системи колоністської освіти. Разом з тим, у німців функціонували й окремі навчальні заклади спеціалізованого профілю, у яких здобувалися практичні знання з різних галузей сільського господарства й торгівлі. Таким можна вважати, наприклад, сільськогосподарську школу в колонії Ейгенфельд Мелітопольського повіту. Фінансувалися названі заклади, як і центра-

льні училища, значною мірою земствами [5, с. 221].

Тогочасні документи свідчать про досить високий статус вчителя в середовищі колоністів. Колоністські громади приділяли багато уваги облаштуванню умов життя вчителів. Окрім встановленої платні, яку сплачували акуратно і вчасно, учителі німецьких шкіл користувалися низкою окремих пільг. Зокрема, вони мали право на отримання невеликої ділянки орної землі або ж сіножаті, а також дозвіл на випасання декількох голів рогатої худоби на громадських землях. Таким чином, становище вчителів-колоністів вигідно відрізнялося від становища вчителів російських шкіл, які перебували у складнішій ситуації й не мали таких привілеїв. Так, наприклад, у Таврійській губернії в середині 80-х років ХІХ ст. розмір середньої платні вчителів німецьких шкіл був набагато вищим, ніж у російських школах. У Мелітопольському повіті ці цифри в середньому становили 416 крб. і 346 крб. відповідно [13, с. 37].

Деяко іншою була ситуація в тій же Таврійській губернії на початку ХХ ст. У порівнянні з попереднім періодом, за показником середньої заробітної платні німці у вже поступалися більшості інших освітніх установ губернії [15, с. 45].

Завдяки широкій мережі початкових шкіл і обов'язковості навчання, німці за рівнем грамотності значно випередили інші групи населення регіону. Наприклад, згідно земської статистики співвідношення між учнями й дорослим населенням у Таврійській губернії у 1885-1886 рр. у німців становило 19%, у той час як у місцевих російських і українських селян – лише 3,8%. Іншими словами, у німецьких поселенців цей показник був в 5 разів вище, що свідчить про високий загальний рівень розвитку по-

чаткової освіти в німецьких поселеннях того часу [17, с. 66-67]. По Мелітопольському повіту в 1898 р., за даними місцевого земства, це співвідношення у Пришибській та Ейгенфельдській волостях становило відповідно 134 і 147 учнів на кожну тисячу осіб, при середньому показникові по повіту – 54 учні на тисячу осіб (тобто в 2,5 – 3 рази більше) [8, с. 172-173].

Досить повну інформацію про рівень грамотності різних етнічних груп населення, ми маємо завдяки даним Всеросійському загальному перепису 1897 року. По Таврійській губернії він надає такі цифри по різних групам населення (Таблиця 1[18, с. 60-61]):

Група населення	Відсоток письменних на кожні 100 осіб	
	Чоловіки	Жінки
1.Німці	46 %	36,6 %
2.Росіяни	37,8 %	16 %
3.Українці	30,6 %	6,2 %

Треба зазначити, що статистично письменними вважалися лише ті німці, котрі вміли читати й писати поросійськи. З урахуванням же тієї частини колоністів, які володіли граматиною рідної їм мови, цей процент був ще вищим, а саме: 68,3% у чоловіків і 67,8% у жінок відповідно [18, с. 62].

Зовсім інші маємо показники щодо середньої та вищої освіти. Наприклад, за даними того ж 1897 р. серед німецького населення Таврійської губернії з вищою освітою було лише 1,4 % чоловіків і 0,8 % жінок відповідно [18, с. 62].

Наведені факти свідчать про те, що в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. у німецьких колоніях Таврійської губернії функціонувала достатньо розвинена система початкової освіти. Незважаючи на певні недоліки, вона забезпечувала можливість одержання початкової освіти і сприяла значному по-

ширенню грамотності серед німецького населення регіону. За цим показником німці, на формування і розвиток освітнього рівня яких значний вплив мали культурні та релігійні традиції колоністського середовища, суттєво перевищували інші категорії населення губернії. Колоністські школи становили окрему групу навчальних закладів, які утримувалися переважно за рахунок селищ та німецьких громад.

Поширення писемності серед німецького населення, на наш погляд, стало важливим чинником, який сприяв розвитку колоністського господарства всього Півдня України на рівні досягнень світової агротехнічної науки того часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобильова С.І. Система освіти в німецьких і менонітських колоніях Півдня України: становлення і розвиток (XIX – початок XX ст.). / С.І. Бобильова // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 16. – К.: УНІСЕПВ, 2004. – С.22-28.
2. Бондарь Ю.М. Менониты / Ю.М. Бондарь. – Пг., 1915. – 252 с.
3. Ведомость о состоянии школьного образования в Бердянском уезде, Таврической губернии за 1899 год. Симферополь, 1900. – 310 с.
4. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789 – 1938 рр.: автореф. дис.канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Іван Панасович Задерейчук. – Харків, 2005. – 20 с.
5. Мелитопольское Уездное Земское Собрание. Постановление 44-й очередной сессии созыва 24-29 сентября 1909 г. – Мелитополь, 1910. – 675 с.
6. Мелитопольское Уездное Земское Собрание. Постановление XXXIII очередной сессии созыва 24-28 сентября 1903 г. – Мелитополь, 1903. – 508 с.
7. Мелитопольское Уездное Земское Собрание. Постановление XXXVI очередной

- сесії созыва 25-29 сентября 1901 г. – Мелитополь, 1901. – 450 с.
8. Мелитопольское Уездное Земское Собрание. Постановление XXXII очередной сесії созыва за 1897 г. – Мелитополь, 1898. – 403 с.
 9. Мелитопольское Уездное Земское Собрание. Постановление XZI очередной сесії созыва 9-13 ноября 1906 г. – Мелитополь, 1907. – 588 с.
 10. Мелитопольское уездное земское собрание. Постановление XXXIII очередного созыва 1898 г. – Мелитополь, 1898. – 428 с.
 11. Отчет деятельности Бердянского уездного земства по народному образованию (1866- 1896 гг.). – Симферополь, 1899. – 431 с.
 12. Памятная книжка Таврической губернии изданная Таврическим губернским статистическим комитетом (под ред. секретаря статистического комитета К. В. Хацацкого); Вып. 1. – Симферополь, 1867. – 519 с.
 13. Сборник по школьной статистике Таврической губернии за 1900г. – Симферополь: Издание Таврического губернского земства, 1901. – 174 с.
 14. Сборник по школьной статистике Таврической губернии за 1903г. – Симферополь: Статистическое. бюро Таврического губернского земства, 1903. – 194 с.
 15. Сборник по школьной статистике Таврической губернии за 1903 г. Вып. II. – Симферополь: Издание Таврического губернского земства, 1905. – 180 с.
 16. Список немецких училищ в Бердянском уезде. Издание Бердянской уездной земской управы. – Бердянск, 1883. – 117 с.
 17. Статистический отчет по народным училищам Таврической губернии за 1887 г. – Симферополь, 1888. – 217 с.
 18. Статистический справочник Таврической губернии. Составитель Ф.И. Андриевский. - Симферополь, 1915. – 167 с.

Василь Ільницький

До питання функціонування референтури пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН (1945-1952)

У статті на основі невідомих та маловідомих матеріалів розглядається процес функціонування референтури пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН. Доведено, що цей напрямок діяльності був одним із основних у підпіллі.

On the basis of unknown and little-known material describes how propaganda operation Referenty Carpathian regional OUN. It is proved that this activity was one of the main underground.

Розстановка сил на політичній арені Європи змусила ОУН не лише взятися за збройну боротьбу, але й активно вести ідейно-пропагандистську та масово-політичну діяльність. У ряді випадків цій роботі націоналістичні керівники надавали пріоритетного значення. Боротьба українського визвольного руху і радянської тоталітарної системи поступово переміщується із збройної саме у площину «психологічної війни». Пропаганда самостійницьких ідей поряд з критикою

радянського імперіалізму була головною формою діяльності українського руху Опору. Наприкінці 1940-х рр. пропаганда і масова агітація набуває першочергового значення.

Зазнавши непоправних втрат протягом 1945–1947 рр., підпілля у Карпатському краї продовжувало активно вести боротьбу. В період 1948 – 1949 рр. на всіх теренах діяльності визвольного руху бойові дії відходять на другий план, а першість починає займати політико-